

Aleksander Klemp, *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk GTN 1994, ss. 254, 2 mapy

Recenzowana książka jest typową monografią naukową złożoną ze wstępu, wykładu podzielonego na cztery rozdziały, zakończenia, dodatku zawierającego wykaz zborów i pracującego w nich duchowieństwa oraz dwu map. Najważniejszymi rozdziałami w tej książce są: II - *Szlachta protestancka od II połowy XVIII do II połowy XVIII wieku*, podzielony na pięć podrozdziałów (Liczebność szlachty luteranckiej i kalwińskiej, Skład społeczno-majątkowy szlachty ewangelickiej, Konwersje i koligacje rodzinne, Wykształcenie, Działalność patronacka), III - *Gminy ewangelickie w dobrach prywatnych od II połowy XVII do II połowy XVIII wieku* podzielony na trzy podrozdziały (Liczba zborów i szkół, Organizacja zborów i gmin w dobrach prywatnych, Wierni) i IV - *Duchowieństwo protestanckie* podzielony na podrozdziały: Liczebność, Pozycja społeczno-prawna, Pochodzenie społeczne (stanowe), Pochodzenie terytorialne, Wykształcenie, Przygotowanie do zawodu, Zróznicowanie wewnętrzne i uposażenie, Obowiązki duszpasterskie i pedagogiczne, Działalność literacka i publicystyczna, Działalność po opuszczeniu zboru.

Autor przeprowadził gruntowną kwerendę w państwowych archiwach w Warszawie, Gdańsku, Poznaniu i Toruniu, diecezjalnych w Gnieźnie, Olsztynie i Pelplinie, w działach rękopisów w Bibliotece Gdańskiej PAN i Bibliotece UW oraz w obszernej literaturze przedmiotu.

Mimo trwających od prawie trzech wieków badań nad dziejami reformacji w obu częściach Prus oraz stosunkami religijnymi w Prusach, książka A. Klempa uświadamia jak duże były luki w wiedzy o stosunkach religijnych, społecznych i gospodarczych tej prowincji Rzeczypospolitej.

Autor wynikami swych badań opublikowanymi w recenzowanej książce poszerzył dotychczasową wiedzę o różnowierczej szlachcie Prus Królewskich, a zwłaszcza o jej wykształceniu, stanie materialnym, pozycji społecznej w prowincji, stosunkach ze szlachtą katolicką i duchowieństwem katolickim. Wiele nowych ustaleń dokonał też autor badając dzieje gmin i zborów różnowierczych, a zwłaszcza przy analizach składu etnicznego ich członków, liczebności wyznawców, pozycji materialnej i społecznej duchowieństwa różnowierczego, stosunku szlacheckich pa-

tronów do zależnego od nich kleru protestanckiego. Dużo wysiłku autor włożył też w opracowanie wykazu zborów i pracujących w nich różnowierczych (luterzańskich, kalwińskich i ariańskich) duchownych. Te wykazy będą bardzo przydatne w przyszłych studiach nad różnorodnymi kwestiami z dziejów Prus Królewskich. Książka A. Klempa pozwala też lepiej poznać współżycie różnowierców z katolikami. Omawiając stosunki między różniącymi się w wierze, a zwłaszcza kwestie zmian wyznań, pominął autor kilka bardziej ogólnych problemów polskiej reformacji i kontrreformacji. W moim przekonaniu jedną z cech odróżniających polską reformację od europejskiej było małe jej powiązanie z walką o dobra kościoła katolickiego i z problemami społeczno-politycznymi (z wyjątkiem okresu walki o egzekucję praw). Szlachta i patrycjat przy zmianie wyznania często kierowały się pobudkami intelektualnymi, moralnymi, troską o zbawienie duszy itp. Dowodem takiej postawy był też przytoczony przez autora przykład Jana Werdena, gorliwego luteranina, który pod wpływem lektury dzieł historycznych doszedł do przekonania, iż najstarszym kościołem chrześcijańskim jest rzymski i powrócił na jego łono, aby zapewnić sobie zbawienie.

Troska o zbawienie dusz powierzonych mu diecezjan mobilizowała też biskupa Stanisława Hozjusza w jego staraniach o skłonienie elblążan do powrotu do kościoła katolickiego. Obydwie strony godziły się aby sięgać po zakazy i nakazy, aby zabronić własnym wiernym zmiany wyznania, a inne wyznania zmusić do przyjęcia konfesji narzucanej przez sprawującą władzę polityczną grupę wyznaniową. Taki pogląd wyznawali luteranie sprawujący władzę w miastach Prus Królewskich i ich antagonista Stanisław Hozjusz, biskup warmiński, główny teoretyk kontrreformacji w Polsce i Europie. Zgodnie z tym rozumowaniem kościół katolicki poprzez posłów - katolików przeprowadzał w sejmie Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. ustawy wymierzone przeciw arianom w XVII w., a pozostałym wyznaniom w XVIII w. Wykluczały one szlachtę różnowierczą z życia politycznego Rzeczypospolitej, co niewątpliwie skłoniło szereg osób do dokonania konwersji, o czym szeroko pisze A. Klemp. Dyskutowana była też i akceptowana przez obydwie strony przemoc w przymuszaniu osób do zmiany wyznania, czy chociażby przymuszeniu ich do opuszczenia danej miejscowości. Przykładem tej postawy było pobicie luteranckiego pastora Jakuba Zillicha z Jasnej w woj. malborskim przez kilku księży katolickich (s. 196) oraz kilka

innych przykładów prześladowania różnowierców przez katolików, przytaczanych przez niemieckich badaczy. Również władze miejskie Gdańska, Elbląga, Torunia i Malborka szykanowały katolików i tolerowały ekscesy jakich dopuszczali się mieszczanie wobec duchowieństwa katolickiego. Przy omawianiu niektórych kwestii jak np. studiów młodzieży różnowierczej we Francji i Anglii brakuje krótkich informacji wyjaśniających czytelnikowi omawiany problem np. pobyt we Francji i Anglii był zbyt drogi, aby mieszkańcy Prus Królewskich mogli w tych krajach odbywać dłuższe studia.

Rozprawa A. Klempa stanowi wydatny postęp w poznawaniu dziejów Prus Królewskich i wskazuje na dalsze możliwości kontynuowania tych badań.

Marian Pawlak